

CSOKONAI-PILLANATFELVÉTELEK.

Irta: Erdős Jenő.

*«Sokat botanizálnék, nem lenne semmi gondom,
Lesném a fák alatt a gyöngyvirág szerelmét,
Ballagó bogarat kék párjához terelnék
S a pók kötélhágcsóit csodálnám a falombon.»*

TÓTH ÁRPÁD álmodozik így az Úrnak 1922-ik esztendejében a debreceni Péterfián, ahol hat évszázad görnyeszti az ódon civisházak tűzfalát és a szem pillái közé fér Csokonai Kollégiuma, vele szemben Csokonai szobra, a Péterfia végén Csokonai Nagyerdeje. Itt csak arccal a mult felé fordulva lehet élni a szellem emberének. S Tóth Árpádnak, ha a Kollégium antik frontján a kőhomlokú mitológiai alakokat nézegette — lehetetlen volt nem gondolnia a Nagyerdő «tölgyhomlokú, bozontos Istenére», akihez oly sokat futott egy kondorfürtű poéta 150 évvel ezelőtt —, menekülve a Kollégiumból, amelynek homlokzatán a mitológiai alakok éppen úgy ráncolták szemöldöküket, éppen olyan buzgalommal, mintha a saját keretükre féltékeny és legkevésbé se mitológiai professzorok helyett fejeznék ki rosszalásukat a pillangós szellemű Csokonai viselkedése felett.

Amíg azonban Tóth Árpád a Nagyerdő fái alatt háborítatlanul andalog, mi próbáljuk kibogozni egy nemes hagyomány fel-felbukkanó fonalát, mely másfélszáz esztendőt és nemzedékek hosszú sorát köti össze: a magyar vidéket a világgal hatványozó, Debrecen európaizáló Csokonai Vitéz Mihálytól, Hatvani professzortól: a Magyar Fausttól, a poéta-botanikus Fazekas hadnagytól és Földi Jánostól kezdve Arany Jánosig és Tóth Árpádig.

I.

Egykori feljegyzések tudósítanak, hogy a debreceni kereskedőknek Konstantinápolyban saját szállásuk volt s portékájukat Teheránig elhordták. Csokonaiéknak, Fazekaséknak nem volt házuk idegen országban, de ők is utaztak, ha nem is Teherán felé, hanem inkább Nyugatnak, ha nem is karavánokkal s legtöbbször képzeletben. A zsiros cívis-Debrecen felett egy eszményibb Debrecen lebegett. Ezt a súlyosat, a lentit Méliuszok, főbírák, kereskedő polgárok súlyosították el, horgonyozták az anyagi világ gazdag megkötöttségéhez, kálvini dogmához, pusztai gulyákhoz, Csizmadiaszínhez és Céhekhez. De felettük fűszeres, légies könnyedséggel bontakozott a «botanikus Debrecen».

Verne valamelyik regénye szól arról, hogy egy napon a japán és kínai városok a levegőből éteri muzsikát hallanak: Verne fantáziája a repülőgép feltalálása előtt a hódító Robur légcsoncsait repíttette felettük, amelynek körvonalait nem láthatták, csak a zenét hallották és elcsudálkoztak. De a debreceni botanikusok körvonalaikban s látható külsejükben époló rezessorrú civisek, pipaszagú publicus praeceptorok voltak, mint minden jóra való debreceni polgár habitusához illik. Elhátjasodottak, atillásak, peckesléptűek, pipázók. Szegény Csokonait például azért ítélte el a kollégiumi

szédesz, mert a Nagyerdőben éppen vastag tajtokból pófékelte felügyeletére bízott tanítványaival.

De a lelkük másalkatú volt.

Könnyű jambusok mértékére léptek belül, míg hatalmas csizmájuk sarka épúgy döngött a sáron-poron végigfektetett deszkapallókon, mint a faggyúszagú szappanfőző városatyáé, akinek nincs füle a belső léptek zenéjéhez. A zsírjukba fulladó polgárok, ha már a város statútumaiban meghatározott 16 nyilast (90 holdat) elérték, a messze Érmelléken vásárolnak szőlőt, hogy legyen mód feles pénzük hasznosítására. Fazekas is vett egyet helyben, méhest alapít, virágot ültet és kapálgat benne száraz, csaknem éterikus derűvel, nagy racinális nyugalomban.

Aztán a méhes alacsony hárságyán oldja-köti herbáriumát, csendes örömmel konstatálja, ha a ligeti csormolya szépen beszáradt a szellős présben és felragasztja a család tagjai közé. Így lepi meg legtöbbször Csokonai :

*Haj, az én nemes barátom
Hogy használja az időt!
Ő, akinek Bellonától
Magasztalva van neve,
A gögösség hagyományától
Irtózáván, kertész leve.
Ő a tomboló vígságnak
Futja ünszolásait
S egy félig fejlett virágnak
Lesi biztatásait.
Számlálgatja vig orcával
Az ezüst jácintokat,
Az ibolyák aranyával
A szagos gyémántokat.*

— — — — —
*Majd a rendtartó méheknek
Kedvetelve dicsorog,
S érzi, hogy az embereknél
Az ország nem így forog.
Már meglátott: gereblyéjét
És kalapját elteszi
S félig harmatos Linnéjét
Pipája mellé teszi.
Jer, barátom, lépegessünk
Kiskertednek utain
S dohogás nélkül ne vessünk
Mások bolondságain.
Jer s érezzük, hogy nagy telket
Sokezer fának ad az ég,
S kis jószágot és nagy lelket
Bítni boldogabb sors még.*

Erre a kietált főhadnagy így felel :

*Hogy Márstól végkép búcsút vettem,
Nyugodalmat itt kerestem,
Mások baját nem irtgyelve,*

*A természetet énekelve
Ott egy kis bodzafa árnyékában,
Emelkedett szívem magányában.
Szép nyughelyeim! viruljatok,
Kellemes árnyékot adjatok,
Hogy vidulásom lelhessem
S kis lantom kedvemre pengessem.*

II.

Míg Csokonaiék így mulatják az időt, egy nyiri bucca tetején, zsúptetejű kúriában, lomha pipafüstben, dohogó gondolatok közt a meggyfa-téka alatt irdogál lassan az osztrák császárnő mellől kivénhedett magyar testőr, Bessenyei s kapuja előtt Debrecen felé zörögnek a szekerek, egész sor, hogy megremeg belé a lantornás ablak és furcsa, puffogó hangot ad. Mokány, feketekéjú, ordasnézésű szatmári kisnemesek kuporognak kurta fehér gubákban óriás csikos- és halas-kádak felett: a debreceni piacra viszik eladni, mert Csokonai idejében a Kollégium emberanyagát, amely parasztösök évszázados intellektuális pihenése után frissen lépett a kultúra világába: jórészt az ecsedi lóp vidéke és Szatmár megye adta. Az Alma Mater — bármilyen jó édesanya is volt a tudományos nevelésben — még a XVIII. században sem igen gondoskodott növendékei testi alimentálásáról. S a tógátus diákok parasztpapái szekéren hozták a csíkot, halat eladni, hogy egy-két rénes forintokat juttassanak árából fiaiknak s a kaszfarban gyümölcsöt, izes, parázs lápi sulymot s idomtalan kőedényekben kész ételt. Fiaiknak, akiknek tekintete ilyenkor már régen Nyugatra, az egész Európa felett uralkodó protestáns szellemi demokrácia igézete felé fordult, tógátus korokra jórészt be is kalandozták a híres nyugati egyetemeket s inkább éltek a tudós professzorok szellemi táplálékával, — de, persze, sokkal egészségesebb egyensúlyban, testiség és lelkeség sokkal emberibb összhangjában tudtak maradni — s erre éppen Csokonai életformája adott nekik példát! — hogysen vértelen filozófiai spekulációkba merülve, ne várták volna nehezen a coetusok döngő lépcsőin ismerősen felhangzó parasztléptek csizmás csoszánásait — melyek egy árnyalattal nehézkesebben ritmizáltak a professzorokéinál — és ne fogyasztották volna jó étvággal az izes hazait is.

Ne zavarjuk étkezésüket s hagyjuk magukra őket, mert ezalatt Csokonai *tessera* nélkül kilopódzott a kollégiumi janitor mellett, kinttermett a piacon s alkudozásba, beszélgetésbe bocsátkozott a csikos szekereknél s szép szatmári leányokkal, akik nyulánkak, kellemetesebbek és hajlékonyabbak voltak a tömzsi cívis-hajadonoknál. Az alkudozásból udvarlás lesz s minden szekérenél ismerték már a kedvesszavú, csigásfürtű és diószemű poéta-deákot, aki csinos verseket olvas nekik s azt mondja róluk, hogy ő fábrikálta.

III.

Ime, néhány ellesett pillanat a «boldog» Csokonai életéből. Meglestük ritka pillanatait, amikor reális nyűgökkel, pizsmogó részletekkel nem küszködött. Voltak ilyen súlytalan percei is, mert ha nem is tette meg a hivatali előrejutást, a karrier akarnok számvetéseit s élete kereteit nem fixálta polgárhoz illően, — merészelt s tudott időt szakítani magának, mikor zavarlatlanul fűvészkedhetett «megelégtetésének ibolyái» között.

De vessünk egy tekintetet az érem súlyosabb oldalára is!

Milyen heroikusan bontakozik állandó boldogtalansága, ha például olvassuk Domby Márton kedves barátja és mulató cimborája életrajzát. Fatális, állandó boldogtalanság közepette csak egy korán sirbaszállt élet árán fenntartott rokokó fikció volt: boldogság, fűvészet, szerelem! Domby Márton, a művelt, felvilágosult s a zseni iránt tisztelettel viseltető kortárs talán a legéletteljesebb és legszebb életrajzot írta meg literatúránkban («darab munkátskájában», mely meglepően hozzáértő kézzel s szerényen háttérben maradva próbálja tíz évvel Csokonai halála után felidézni azt az ellenállhatatlan varázslatot, melyet Csokonai lelkének zseniális fuvallata gyakorolt rá életének leginkább foszforeszkáló — tervek, csalódások, adósságok, töredékek és az Árpád-éposz nagy szándéka közt eléggé — utolsó negyedfél esztendejében. Domby ezt az állandó boldogtalanságot egy példátlanul mohó, virulens, életigenlő és szellemi-testi bővelkedésre vágyó ifjúkor lelki alapsérüléséből vezeti le, — akkor, amikor még híre-hamva sem volt Freudnak. «Ez a tanulni s tudni kívánó tüzzel», «eleven s termékeny képzelődéssel», «erős emlékezettel s könnyen fogó elmével», «actori érzékenységgel» és «szabadságért élő, haló lélekkel szerencsésített» serdülő-zseni félesztendeig tartó preceptoroskodása után összeütközésbe került a Kollégium merev szabályai-val és kereteivel: vaskalapos professzoraival s a tanács kegyetlenül kicsapja és rítul megbélyegezve «az egész Calvinistaság előtt infámissá, az egész haza előtt boldogtalanná, minden esmerői előtt tilalmassá» teszi. Csokonai Sárospatakra megy, de ott sem leli helyét s lelkében a végzetes sérüléssel, egy állandó belső megcsonkulástól szorongattatva nekivág a túl a dunai tájnak. Ezután már ahelyett, hogy elfogadott s vállalt volna egy korszerű polgári életformát, a maga filiszteri kereteivel — különös bohémcsavargóvá vált. Garaboncás-író lett belőle, aki adósságai helyett inkább a köznemesi kúriák és bolthajtásos városi polgárházak füstölgő kéményeit tartotta számon. Itt átmenetileg jól is érezte magát, hiszen Komáromban ismerkedett meg Lillával. «Ez a Lilla tette Csokonait nagyobb részént poétává» — írja Domby s boldoggá is boldogtalanságában. De amikor egyestendei csurgói tanárkodás után — mialatt Lilla «egy betsületes Komáromi Fa Kereskedő»-höz ment feleségül — visszatért Debrecenbe: itt újult erővel kerítette hatalmába fogyatékosági érzése.

«Míg a Kollégyiomi eset ötet nem érte — szól az életrajz —, a leg-társaságosabb lény volt; *gyanú nélkül* repkedett az ő lelke mindenfelé, hol magához hasonló embereket, pajtásokat, örömet, társaságot látott. Ő volt a maga arany idejében elkezdője, folytatója, elvégzője s lelke a Kollégyiomi Társaságoknak. De a Kollégyiomi szerencsétlensége hirtelen más... természetűvé tette ötet. *Az emberek gyanúsak, gyűlölségesek kezdtek lenni előtte.* A hideg látogatást, esmerkedést, aufführolást, audentiát, ... gyanús, üres s csak az unalom üzésére való discursust ki nem állhatta ... és ha történetből a Társaságokba belekerült, ott unalmas, kedvetlen, hallgató volt ... és könnyen azt lehetett róla mondani, a' mit a Párisiak a hozzájuk érkező Huméról, kinek látására először mint a Görög az Oraculumhoz, egymást törve futottak, mondván: Ez a Hume Úr tsupa barom».

Egy befeléfordult, önmagát marcangoló beteg lett, aki mégsem elég önmagának. Még a napfényt is kerüli, «mert az a reális ... világot felfedezte, melyet ő utált és megfosztotta az ideál ... világtól, melyet ő kedvelt. Nappal többnyire vesztegett, vagy aludt, s mikor a nappal együtt a világ megholt:

ő akkor éledt fel, akkor élt, akkor repkedett a setétség fiaival, a baglyokkal, *akkor teremtette semmiből a maga világaib.* Kiss Imre salétrom-inspektor, Fazekas Hadnagy és Nagy Gábor Úr kicsiny baráti körére határozódott az ő társasága.

Ilyen körülmények közt sorvasztotta az «*aszkor*» a keserű fiatal halál felé amúgy is gyenge alkatát, melyről valóságos kretschmeri alkattani terminológiával számol be Domby: «Már maga a természet... önéki sovány, gyenge, delicat, fain szálatskájú, csaknem csupa érzékenységből álló testet adván, mely az ingerlékenységek elfogadására legalkalmasabb; az ő élete környül állási pedig ötöt annyira elérzékenyítették, hogy az ő egy pár szerencsétlen s szerelmes fátuma, az ő betegeskedése, bosszantása, üldöztetése lassú tüzénél csupa érzéssé szublimáltatott».

Csak egyszer volt még újra nagy társaságban. Temetésekor, a kollégiumi tanulóifjúságban, amely felejthetetlen varázsú egyénisége után szomjazva teljes számban kivonult a végtisztességre. A darabosutcai nádfedeles házacskától a hatvanutcai temetőig hullámzó «*társaságban*», mint egykori felejthetetlen kedélyességek idején — megint ő volt a központ.

IV.

De Csokonai sorsát csak mégjobban állandósította talán éppen ebből az ifjúkori sérülésből származó másik nagy hiánya: *nem volt viselkedési kultúrája.* Mélységes sajnálatra indít kortörténeti dokumentum értékű levelezéséből egynehány, amelyekben főúri pártfogóival szemben való viselkedését igyekszik menteni, emberi biztonságát velük szemben is megőrizni, egensúlyát, önérzetét, ha már kibillent, valamiképpen, de mindenképpen visszanyerni. Nem olvashatjuk mély belső megindultság nélkül a bizonytalan társadalmi helyzetű Csokonainak egy Rhédei Lajos cs. k. kamaráshoz írt levelét. Ugyanis Rhédeiné temetésén olvasta fel, zuhogó esőben, híres filozófiai költeményét a Lélek halhatatlanságáról, mellyel egyrészt a gyászoló közönség közt nem nyert teljes elismerést, másrészt meghűlt, tüdőbaja kiújult s csakhamar maga is utána ment az elbúcsúztatott nagyasszonynak. Nyomában azonban pletyka keletkezett, mert nem vett részt a «*búcsú komplimenten*». Erre levelében április 8-tól július végéig kínos részletességgel bemutatja napi programját — csakhogy viselkedését megokolja és mentse. Bár ma, irodalom-szociológiai érdekességétől áthatva, a legnagyobb figyelemmel tudjuk olvasni a hosszadalmas védőbeszédet — hiszen az írói életforma kialakulásának oly fontos dokumentumai ezek a levelek, akár a kor másik nagy mécenásához, Széchenyi Ferenchez írottak —, mégis, azt hisszük, a méltóságos kamarás nem búvárlotta túlzott érdeklődéssel. Másik levelét, melyben affelől mentegetődzik, hogy Széchenyi egy pénzküldeményét állítólag nem kapta volna meg, mert nem kézbesítette a kihordó: talán a nemes irodalompártoló gróf is enyhe bosszúsággal és arisztokratikus fölényvel dobta félre — nagyúri elnézéssel a tehetséges, de sehonnai költő iránt, akit — nem lenne csoda — ha demoralizálna bizonytalan társadalmi helyzete.

V.

Viselkedése nem volt főúri pártfogóinál szalonképes, de ez csak a szalonok hatássugarai mentén okozott neki kellemetlenségeket. Apróbb boldogságainak egyébként éppen ez volt kútforrása, mert társalgási kultúrája

annál jobban megfelelt a falusi középosztálynál. Csokonai fellépése, egész modora jellegzetesen «kollégiumi» volt s hogyne felelt volna meg ez a modor, mondhatjuk nyugodtan: életforma a rusztikus nemesek, honoráciorok, papok, jegyzők, kántorok közt, hiszen a kollégiumi viselkedési formát — melyben szellemiség és testiség, szórakozás és magasabb élvezet népi ízű hagyományokkal és antik világirodalmi reminiszcenciákkal keveredett — éppen ők alakították ki. Ők parasztosították el a Kollégiumot s vaskos tréfák, pátriárkálisan kedélyes mulatságok, dévaj nóták, figurás névnap-i köszöntők kis faluját lopták be a civis város kollégiumába — egy tisztán szellemi testületbe, mely Európát ápolta tagjai szívében —, tisztán vegetatív, rusztikusan magyar kedélyességet. A Kollégium diákszobáiban éppen úgy alakultak ki a cimborák együvé tartozó társaságai, mint a falukban. Itt is egy a többinél hazulról nagyobb oldalszalonnákat, kerekesebb és domborúbb kenyereket és bővebb rénesforintokat kapó tógátusnál gyülekeztek össze, éppen olyan kedélyes társaság, mint az országban Csurgótól Hajduböszörményig, Porcsalma és Csenger mezővárosáig bárhol összegyülekezhetett ezidőben névnapra, köszöntőre, ünnepre. Nem hiányzott a verselő kántor sem, aki dévaj rigmusokba szedte az ünnepektől érdemeit, ódát írt a csikóbőrös kulacsához, a pipázás örömét dicsérte: Csokonai, aki Anakreon modorában tartotta köszöntőre a bors finakat és futtatta lúdtollát versre. De ő az óriás oldalszalonnák között, melyekből lett, mint egy ázsiai kacagány keszeg hátát beborította volna s a malomkő nagyságú mikepércsi kenyerek között, melyekből melle gyenge boltját talán egy is beszakítja: maradéktalanul európai is volt s más alkalommal ugyanezekkel a társakkal a korabeli francia, német, angol, olasz könyvpiacok újdonságairól számoltak be egymásnak.

E jellegzetes kép után talán gondoljunk ismét Tóth Árpádra, aki a debreceni Nagyerdő méla fái alatt oly gyakran kereste Csokonai elenyészett lábanyomát... A fák alatt, ahova annyiszor menekült pillangós szellemével a kálvinista költő-deák a meggyfapipaszáros professzorok nehézkessége elől, vadmenták tövében verset írni Lillához — ha már Nyugatabbra, Versailles-ba, Trianonba, a Schönbrunn tündéri kertjeibe nem menekülhetett! S mormoljuk el Tóth Árpáddal ott született versét:

*«Vitézem, oh te nem voltál a zordság
Vitéze, vén diák csak, kálvinista,
Ki kósza farsang víg kulacsát itta
S a gráciák kezébe tette sorsát.*

*Am bús homok szent venyigéje, hordád
Lelked szelíd fűrtjét és drága, ritka
Borából új fájdalma méla titka
Halk verseinkbe dús ízekkel forrt át.*

*Oh látlak: lomha árnya nőtt a fáknak,
Már láz gyötört s a rózsás gráciáknak
Lárvája hullt és párka-arca lett,*

*S míg görnyedtél egy édes rím felett,
Szemedben végső fényt gyúlt, hűnyó csillám,
S kezed lassan, reszkelve írta: Lillám!»*